

OMONİMLƏR VƏ OMONİMƏBƏNZƏR SÖZLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Bildiyimiz kimi, dilimizdə yazılışı və deyilişi eyni, mənaları fərqli olan sözlər omonimlər adlanır. Lakin elə sözlər də var ki, yazılışı və ya tələffüzü eyni olsa da omonim deyillər. Dilçilikdə bunları bir-birindən fərqləndirmək vacib məsələlərdən biridir. Bu məqalədə omonimlər və omoniməbənzər sözlərin tədrisi zamanı ortaya çıxan problemləri müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Omonimlər haqqında daha geniş ətraflı məlumat S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında verilmişdir. S.Cəfərov omonimlərin dilimizdə yeni hadisə olmadığını, tarixi kateqoriya olduğunu, bunun isim və feillərə mənsub olan omonim sözlərdə özünü daha çox göstərdiyini qeyd edir (1, 24).

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Omonimlərin dilin inkişafını dil ilə təfəkkür arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün ən əlverişli vasitələrdəndir” (3, 114).

H.Həsənov omonimlərin dilin daxili imkanları hesabına yarandığını, lakin başqa dillərdən söz almaqla da omonimləşmə prosesinin baş verdiyini qeyd edir (5, 45).

Biz ətrafımızda olan məfhumları müxtəlif sözlərlə ifadə edirik. Məfhumlar bir-birindən fərqləndiyi kimi onları ifadə edən sözlər də bir-birindən fərqlənir. Məsələn: çörəyi kəsmək üçün istifadə olunan əşyanı *bıçaq*, hər hansı bir əşyanı, hərfi böyütmək üçün istifadə olunan aləti *lupa*, otağı işıqlandırmaq üçün istifadə olunan əşyanı isə *lampa* adlandırırıq. Məhz bu sözlər bizim ifadə etmək istədiyimiz məfhumları bir-birindən fərqləndirir. Lakin elə sözlər var ki, onlar müxtəlif əşyaları, məfhumları eyni adda adlandırmağa bilər. Məsələn, dilimizdə həm müəllim tərəfindən verilən qiymət, həm rəqs məclisi, həm də arının məhsulu *bal* sözü ilə ifadə edilir. Həmçinin, *tar* sözü həm çalğı aləti, həm toyuqların gecələr yatmaq üçün üstünə çıxdığı ağac, həm də qar təpəciyi mənalarında işlənir. Bu hadisə fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlif sözlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Omonim sözlərin tədrisi müəllimin qarşısında duran əsas vəzifədir. Çünki şagirdlər bu dərsi keçənə qədər hər bir sözün yalnız bir mənasının olduğunu düşünürlər. Gün ərzində bu sözləri işlətsələr də onun elmdə necə adlandırıldığını, həmçinin hansı digər mənalarda işlədildiyini bilmirlər. Məsələn, şagirdlərdən biri asudə vaxtında futbol oynarkən “top” sözündən istifadə edir. Onun futbol, voleybol, ortadaqaldı və digər oyunların keçirilməsində əsas vasitə, əşya olduğunu bilir. Lakin bəlkə də yaşından asılı olaraq “top” sözünün hərbi silah mənasının olduğunu, müharibədə əsas hücum vasitələrindən biri kimi istifadə edildiyini bilmir. Nəticə olaraq, kitabda, reklamda, televizorda və ya digər kütləvi informasiya vasitələrində topun hərbi silah mənasında işləndiyi bir cümləni gördükdə uşaqlarda çaşqınlıq yaranacaq. Deyilən fikri tam qavramayacaq. Başqa bir nümunəyə nəzər yetirək. Uşaq *əqrəb* sözünün həm həşərat adı bildirdiyini, həm də saat mexanizmi olduğunu bilir. Yəni, hər iki mənənin *əqrəb* sözü ilə ifadə olunduğunu qavrayır. Lakin bunun nə üçün belə olduğunu, elmi izahını vermə bilmir. Müəllim belə məsələləri dəqiqliklə izah etməlidir. Düzgün fəal təlim metodlarından və texnikalarından istifadə etmək, dərsi müxtəlif üsullarla, rəngarəng metodlarla keçmək müəllimin qarşısına duran əsas vəzifədir.

Müəllim motivasiya yaratmaq məqsədilə lövhədən iki şəkil asır. Bunlardan birində *top* sözü ilə ifadə etdiyimiz oyuncaq, digərində isə yenə həmin sözlə ifadə edilən müharibədə istifadə olunan silah şəkli olur. Şagird vizual olaraq eyni sözün müxtəlif anlayışları ifadə etdiyinin şahidi olur. Motivasiya yaradılır. Motivasiyanın əsas məqsədi şagirdlərin təfəkkür fazasını hərəkətə gətirmək, idrak fəallığını artırmaqla onda psixoloji maraq yaratmaqdır. “Hansı sözlər omonim ola bilər?”, “Omonimlərin digər sözlərdən fərqi nədir?” tipli suallarla şagirdləri tədqiqata cəlb etmək lazımdır.

Omonimlərdən öncə çoxmənalı sözlər tədris olunduğuna görə şagirdlərdə çaşqınlıq yarana bilər. Çünki çoxmənalı sözlərlə omonimlər bir-birinə bənzəyir və uşaqlar onları çox vaxt qarışdırırlar. Buna görə onların fərqli cəhətlərini şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır. Müxtəlif nümunələr verməklə çoxmənalı sözlərlə omonimlərin eyni səs tərkibinə malik olmalarına baxmayaraq, müxtəlif mənalar ifadə etdiklərini və omonimlərin ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid ola bilmə imkanlarının olduğu halda, çoxmənalı sözlərin yalnız bir nitq hissəsinə aid ola bilmələrini dəqiqləşdirmək lazımdır.

Tədqiqatın aparılması mərhələsində müəllim şagirdləri qruplara bölərək hər bir qrupa üç omonim söz verib onları cümlədə işlətmələrini tələb edə bilər. Sözün verdiyi mənadan asılı olaraq hər qrup ən azı iki cümlə yazmalıdır. Qrup rəhbərləri hər biri lövhəyə çıxaraq cümlələrini lövhəyə yazıb omonim sözlərin hansı mənalarda işləndiyini, onların eyni, yoxsa ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olub-olmamaları haqqında çıxış edirlər. Çıxışlarını bitirən qrup rəhbərləri yerlərinə oturduqdan sonra müəllim informasiya mübadiləsi mərhələsinə keçir. Bu zaman şagirdlər bir-birlərinin fikirlərinə münasibət bildirir, qarşılıqlı informasiya mübadiləsində olurlar. Burada bir sıra texnikalardan istifadə etmək olar. Ən məqsədəuyğunu isə Eylər-Venn diaqramıdır. Bu diaqram vasitəsilə cümlələrdəki fərqli mənalarda işlədilən eyni sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək daha münasibdir. Bu şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdislərinin ayrı-ayrı növlərinin səfərbər olmasına səbəb olur.

Informasiyanın müzakirəsi və təşkili mərhələsi fəal dərsin ən məsuliyyətli mərhələsidir. Bu zaman müəllim bələdçi-nəzarətçi qismində informasiya müzakirəsini təşkil etməklə şagirdləri “bilik çayının bu sahilindən o sahilinə keçirə biləcək “körpülərin” konstruksiyasını qurmağa həvəsləndirir. Nəticədə şagirdlərin özünün qənaətindən formalaşan mənimsənilmiş

bilik ortaya çıxır və müəllim həmin bilikləri meydana çıxaran ideyaları fərqləndirməklə ideyaların tam mənzərəsini yaradır (2, 134).

Nəticə mərhələsində bundan əvvəlki mərhələlərin ümumiləşdirilməsi aparılır. Müzakirə, mübadilə və müstəqil tədqiqi qənaətlə formalaşan fikirləri ümumi ideya halında birləşdirmək və konkret nəticəyə gəlmək dərsin bu məqamının baş qanunudur.

Fəal təlimdə başlıca meyar mənimsənilmiş biliyin yaradıcı tətbiqidir. Bu mərhələ inkişaf prosesi ilə sıx bağlıdır. Məhz bu mərhələdə şagird nəyi bilib-bilmədiyini dəqiqləşdirir. Yaradıcı tətbiq həm sinifdə, həm də ev tapşırıqları vasitəsilə uşaqların evdə hazırlayıb gəlmələri ilə həyata keçirilə bilər. Ev tapşırığı kimi esselər, məruzələr, referatlar verməklə həm biliyin mənimsənilməsinə, həm də şagirdin sərbəst işləmək bacarığının inkişafına yol açılmalıdır. Yaradıcı tətbiqetmə musiqi, rəsm və bu kimi bir çox sənət növləri ilə əlaqələndirilərsə daha effektiv ola bilər. Evə tapşırılan omonim sözlərin ifadə etdikləri müxtəlif mənaların rəsmlərinin çəkilməsi onların öyrəndiklərini vizual qavramalarına da yardımçı olur.

Fəal təlimdə daha çox özünüqiymətləndirmə və özünə nəzarət rolunda çıxış edən qiymətləndirmə şagirdlərə öz qüsurlarını və nailiyyətlərini müəyyənləşdirmək, aşağı qiymət almağa nələrin bəis olduğunu araşdırmaq üçün lazımdır. Qiymətlər meyarlar üzrə aparılrsa da yeri gəldikcə özünə qiymət vermə təcrübəsindən, qarşılıqlı qiymətləndirmələrdən də istifadə etmək olar. Fəal təlimdə qiymətləndirmə dərsin istənilən mərhələsində aparıla bilər. Qiymətləndirmədən sonra başa çatmış proses şüurda inikas olunur və istənilən reflektiv sual (“Biz problemi necə həll etdik?”, “Nələri bacardıq?” və s.) nailiyyətdə iştirak edən amilləri üzə çıxarır (2, 135).

Omonimiya ancaq omonimlərlə məhdudlaşmır. Forma oxşarlığı olan bir sıra sözlər var ki, onları omonimlərdən fərqləndirmək lazımdır. H.Həsənov belə sözlərin dörd növünü göstərir:

1. Ancaq tələffüzçə uyğun olan sözlər (omofon)
2. Ancaq yazılışına görə oxşar sözlər (omoqraf)
3. Fonetik və qrafik cəhətdən bənzəyən sözlər (omoform)
4. Səslənmələrinə görə oxşar, yazılışca fərqlənən sözlər (paronim) (6, 107).

H.Həsənov omonimik hadisələrə enantiosemiyaları da aid edir. Bunlar yazılış və tələffüzçə eyni, mənaca əks olan sözlərdir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lügət tərkibi daima dəyişir, inkişaf edir, artır və zənginləşir. Bu hadisə müxtəlif yollarla baş verir. Bir sıra sözlər öz ilkin mənasını saxlayır, bununla bərabər, yeni mənalar da kəsb edir. Bu zaman həqiqi mənə ilə sonrakı yaranan mənalar arasında iki cür münasibət yaranır: omonim və antonim. Omonim sözlərin mənalarında heç bir əkslik olmur, onlar müxtəlif mənalı sözlər olur. Amma bir sıra sözlərdə həqiqi mənə ilə sonradan törəyən mənə arasında əkslik olur. Bu enantiosemiya adlanır. Məsələn, “yaman” sözü həm pis, həm yaxşı, “keçinmək” sözü həm yaşamaq, həm ölmək, “alçaq” sözü həm rəzil, həm də balaca boy mənalarını verir. Enantiosemiyalar çox vaxt antonim kimi izah edilir. Lakin bu yanlışdır. Antonimlər müxtəlif fonetik tərkibli sözlərin əks mənə bildirməsidir. Enantiosemiyalarda isə eyni fonetik tərkibli sözlər əks mənalar ifadə edir. Eyni fonetik tərkibdə olması xüsusiyyəti də onu omonimlərə yaxınlaşdırır. Buna görə enantiosemiyanı omonimik hadisələrdən biri kimi müəyyənləşdirmək daha məntiqlidir (5, 59).

Gördüyümüz kimi omonimlərlə omonimik hadisələr bir-birinə bənzəyir və bunları ayırmaq ilk baxışdan çətinidir. Bunun üçün müəllim fərqli nümunələr göstərməli, müxtəlif metod və üsullardan istifadə etməlidir.

Həsənov omoformların tərifini bu cür verir: “Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub müəyyən qrammatik formanın təsiri ilə eyniləşən, yazılışlarına və səslənmələrinə görə oxşayan, lakin qrammatik formaları və leksik mənaları müxtəlif olan sözlərə omoform deyilir” (5, 56).

Müəllim fərqliliyi göstərmək üçün müxtəlif şeir nümunələri və ya əsərlərdən nümunələr gətirməlidir:

And içirik sənə ana-qadına,

Ömrümüzü **elə** qurban verərik. (Rəsul Rza)

Elə vurun yer titrəsin zərbənizdən yarpaq kimi. (Rəsul Rza)

Birinci nümunədəki **elə** “el” sözüne “ə” yönük hal şəkilçisinin artırılmış formasıdır. İkinci nümunədəki **elə** isə zərfdir.

İnsanlar bu yerə seyrə **gələcək**,

Bu günə söz verib bizim **gələcək**. (S.Vurğun)

Buradakı gələcək-gələcək sözləri tələffüzlərinə və yazılışlarına görə omonim sözlər təəssüratı yaradır. Lakin omonim yox, omoformdurlar. Onlar söz köklərinə görə yox, qrammatik əlamətlərinə görə omonimlərlə qarşılaşdırılırlar. Şəkilçi eyniləşməsi nəticəsində müxtəlif mənalar ifadə edən eyni formalı sözlər əmələ gəlir. Bu da qrammatik tələbdən irəli gəlir.

Omoniməbənzər sözlərdən biri də omofonlardır. Omofonlar müxtəlif şəkildə yazılıb, müxtəlif morfoloji tərkibli olub, fərqli mənalar ifadə edən sözlər olsa da tələffüz cəhətdən bir-birinə uyğun gəlir. Yəni bu sözləri tələffüz edərkən sanki omonim təsiri bağışlayır. Lakin yazılış formasına, tələffüz zamanı intonasiyaya diqqət etdikdə omofonların omonimlərdən tamamilə fərqli sözlər olduğunu görürük.

Mən aşiq incimənəm, dürr mənəm **inci mənəm**.

Baş qoyub dizin üstə can versəm **incimənəm**.

(B.Vahabzadə)

Digər omonimik hadisələrdən fərqli olaraq, omoqraflar omonimlərə daha çox bənzəyir. Çünki omoqraflar da omonimlər kimi fonetik tərkibi və yazılışı eyni olur. Lakin tələffüz edərkən bu sözlərin müxtəlif vurğu altında deyildiyini, tələffüzçə fərqləndiklərini görürük. Məsələn alma-alma, vurma-vurma və s. (5, 57-58).

Dilimizdə elə sözlər var ki, formaca yaxın, mənaca fərqli olsa da tələffüz zamanı eyniləşdirilib bir söz kimi ifadə edilir. Bu sözləri bir-birindən ayırmaq üçün paronim sözlərin mənasını yaxşı bilməli, onları bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalı, eyni və müxtəlif cəhətlərinə diqqət etmək lazımdır.

Paronimləri mənalarına və qrammatik formalarına görə bir-birindən fərqləndirmək olur, çünki bunlar eyniköklü sözlər olsalar da mənaca və yazılışca fərqlənirlər. Məsələn: induksiya-deduksiya, diplomat-diplomant, aparat-preparat kimi sözlər eyni nitq hissəsinə, yəni ismə, eyni vurğuya, eyni tələffüzə malikdirlər. Lakin bu xüsusiyyətlərə görə onları eyniləşdirməməli, eyniköklü olsalar da mənə fərqliliyinə diqqət etmək lazımdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, H.Həsənov paronimlərə belə tərif vermişdir. “Komponentləri eyni bir nitq hissəsinə aid olan fonetik tərkib, tələffüz, yazılışca bir-birinə yaxın, eyni vurğulu, eyniköklü, müxtəlif mənəli sözlərə paronim deyilir”. Məsələn: əsl-əsil (5, 58).

Nəticə. Azərbaycan dilinin leksik-semantik söz qrupları öz zənginliyi ilə seçilir. Leksik-semantik söz qruplarına omonimlər, sinonimlər, antonimlər, çoxmənalı sözlər aiddir. Bu qrupa daxil olan söz qruplarından omonimlər dilçilikdə daha problemlidir. Çünki omonimə bənzəyən bir çox sözlər var ki, onlar da omonimik hadisələrdir. Bunları bir-birindən ayırmaq vacib məsələlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1970
2. Balyev H. Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Elm və təhsil, 2019
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1987
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan 2005

Açar sözlər: omonimlər, omonimik hadisələr, omofon, omograf, omofon, paronim, enantiosemiya

Keywords: homonyms, homonymous events, omofon, homograph, homophone, enantiosemia

Ключевые слова: омонимии, омонимические события, омоформа, омограф, омофон, энантиоземия

Omonimlər və omoniməbənzər sözlərin tədrisində ortaya çıxan problemlər

Xülasə

Məqalədə omonim və omonimik hadisələrin tədrisindən bəhs edilmişdir. Həm omonimlər, həm də omonimik hadisələr haqqında dilçilərin müxtəlif fikirləri verildikdən sonra onların tədrisi məsələlərinə toxunulmuşdur. Omonimlərlə omonimik hadisələrin təməmlə fərqli anlayışlar olduğu, bunun tədrisdə düzgün öyrədilməsinin isə vacib olduğu ortaya çıxarılmışdır. Omonimik hadisələr yazılış və tələffüzə omonimlərə bənzəsə də onları omonimlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər qeyd edilmişdir.

Homonyms and problems in the teaching of homonymous words

Summary

The article discusses the teaching of homonymous and homonymous events. After different views of linguists on both homonyms and homonymous events, the issues of their teaching were touched upon. It has been established that homonyms and homonymous phenomena are completely different concepts, and that it is important to teach them correctly in teaching. Although homonymous events are similar in writing and pronunciation to homonyms, the main features that distinguish them from homonyms are noted.

Омонимы и проблемы в обучении омонимичных слов

Резюме

В статье рассматривается преподавание омонимичных и омонимичных событий. После различных взглядов лингвистов как на омонимы, так и на омонимичные явления были затронуты вопросы их преподавания. Установлено, что омонимы и омонимичные явления – это совершенно разные понятия, и важно правильно их преподавать в обучении. Хотя омонимичные события сходны по написанию и произношению с омонимами, отмечаются основные черты, отличающие их от омонимов.

Rəyçi: dos. R.Quliyeva